

Треба спитати у Бога

КУПИТИ

Про книгу

Ця збірка містить новели та оповідання Василя Шкляра, написані переважно у 1970-х роках. Цікаві колоритні характери, захопливі події та спостереження за людськими вчинками занурюють нас у самотній світ раннього Шкляра. До книжки також увійшли неординарні, напроцуд відверті спогади автора про видатних письменників, з якими він був у дружніх взаєминах. Розлоге інтерв'ю зі Шклярем, яке взяв у нього В'ячеслав Кириленко, — це своєрідна автобіографічна повість автора «Чорного Ворона», яка проливає світло на його життя, творчість, у тому числі й на літературний доробок, представлений у цій книжці.

ВАСИЛЬ ЩЕРАСЬ

ТРЕБА
СПИТАТИ
У БОГА

КЛУБ
СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

ТРЕБА
СПИТАТИ
У БОГА

ВАСИЛЬ
ЩУЛЯР

ТРЕБА
СПИТАТИ
У БОГА

НОВЕЛИ, ЕСЕЇ, СПОГАДИ

ХАРКІВ **КЛУБ**
2019 **СІМЕЙНОГО**
ДОЗВІЛЛЯ

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2019

ISBN 978-617-12-6610-0 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

Дизайнер обкладинки Андрій Цепотан

Шкляр В.

Ш66 Треба спитати у Бога : новели, есеї, спогади / Василь Шкляр. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. — 320 с.

ISBN 978-617-12-6063-4

Ця збірка містить новели та оповідання Василя Шкляра, написані переважно у 1970-х роках. Цікаві колоритні характери, захопливі події та спостереження за людськими вчинками занурюють нас у самотній світ раннього Шкляра. До книжки також увійшли неординарні, напроцуд відверті спогади автора про видатних письменників, з якими він був у дружніх взаєминах. Розлоге інтерв'ю зі Шклярем, яке взяв у нього В'ячеслав Кириленко, — це своєрідна автобіографічна повість автора «Чорного Ворона», яка проливає світло на його життя, творчість, у тому числі й на літературний доробок, представлений у цій книжці.

УДК 821.161.2

© Шкляр В. М., 2019

© Depositphotos.com / Nomadsoul1, ulkan, tomert, nejron, обкладинка, 2019

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2019

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2019

Агатангел і Марія: нечестиве кохання в блакитному інтер'єрі

Рудий хлопчина з пропитим обличчям бурякового кольору підійшов у скляній звенигородській забігайлівці до столика, за яким сидів незнайомий йому, видно з усього, приїжджий «очкарик». Увагу якраз і привернули ті окуляри з такими товстими лінзами, що за ними ледве проглядали зменшені діоптріями очі.

— Ти не купив би одну штуковину? — звернувся до нього рудий і тремтячими з похмілля руками дістав з-під поли важкий фоліант у коричневій шкіряній палітурі. Тиснений золотом орнамент, бронзова застібка-фібула з фірмовим карбом «Trade mark» переконували, що «штуковина» справді варта уваги. Це була навіть не книга, а старовинний альбом з фотографіями.

— Скільки просиш? — байдужно поцікавився «очкарик».

Рудий не помітив, що в того руки затремтіли ще дужче, ніж у нього самого. Надписи на давніх, з фіолетовим відливом фотографіях не залишали сумніву — альбом належав Агатангелу Юхимовичу Кримському. Усе збігалось: Звенигородка, до якої оце занесло студента-очкарика, була для Кримського рідним містом — його родина переїхала сюди 1871 року, відразу після народження майбутнього академіка-поліглота. Тут і дотепер стояв його батьківський двоповерховий будинок з екзотичною башточкою на даху.

Лінзи окулярів так запітніли, що молодикові довелося їх зняти і протерти носовичком. Його відкриті очі виявилися неприродно великими і темними. Намагаючись приховати хвилювання, не виказати, що в його руках безцінна реліквія, він виторгнував її за два червінці. Потім облишив свою вечерю і швидко пішов у готель. Тільки тут, після першої хвилі радості, його охопило сум'яття. Він лиш тепер усвідомив, що альбом з унікальними фотографіями, певніше за все, крадений. Але як могло статися, що цей підозрілий тип запропонував свою «здобич» саме йому? Ніби щось знав...

Тамуючи докори сумління, молодик вирішив, що неодмінно знайде рудого чоловічка, витягне з нього таємницю «походження» реліквії,

а потім, як великодушний філантроп, безоплатно поверне цю річ на її законне місце.

Наступного вечора він знов заглянув до тієї ж таки забігайлівки, сподіваючись, що зустріне там рудого завсідника чи принаймні довідається, де його можна знайти. Так, буфетниця відразу здогадалася, про кого мова, але замість приязної усмішки на її обличчі з'явився переляк.

— Як, ви ще не знаєте? Рудого сьогодні вночі знайшли на снігу мертвим. Біля будинку одного з його друзів. Мабуть, щось украли і не поділили. Кажуть, вони, безбожники, навіть музей пограбували.

Молодикові стало не по собі. Здається, він влип у темну історію і, поки не пізно, треба линяти з цього містечка. Хоча не все тут було зрозумілим. Він уже побував у місцевому краєзнавчому музеї, де окремий куточок присвячено Агатангелу Кримському. Там експонувалися й особисті речі академіка: старовинна фісгармонія, ціпок із набалдашником у вигляді собачої голови, рукописи, книги... Але фотоальбому там не було.

Вранці, після деяких вагань, він усе-таки знов подався до музею і зайшов прямо в кабінет директора, де його зустрів інтелігентний чоловік із сумними, як у більшості розумних людей, очима.

— У вас часом не викрадали фотоальбом Кримського? — навіпростець запитав гість.

Йому здалося, що чоловік здригнувся. Потім, витримавши напружену паузу, відповів:

— Ні.

— Він у мене.

Чоловік розгублено мовчав.

— Загадкова постать, цей Агатангел Юхимович, чи не так? — з якимось недобрим натяком запитав «очкарик».

— А ви власне хто?

— Я?.. Орієнталіст.

Коли за ним зачинилися двері, директор іще довго не міг прийти до тями. Він навіть мерзлякувато зіщулювся від моторошної думки. Здавалося, щойно, повернувшись із того світу, його відвідав сам Агатангел Кримський. Саме такі окуляри з товстими лінзами вчений-орієнталіст носив уже в юності.

Але зараз був 1972 рік. Зовсім недавно під егідою ЮНЕСКО світ відзначив сторіччя від дня народження видатного сходознавця. В Україні почали видавати п'ять томів його вибраного, спотвореного цензурою. Опального вченого і письменника тепер усі називали великим, але ніхто не заглиблювався у суть цієї величі. Начебто достатньо було й того, що Кримський знав заледве не всі мови світу разом із діалектами. У тому числі й мертві. Одного разу, виступаючи в Академії наук, він щось процитував нікому не відомою мовою, а потім, сам того не помітивши, півгодини продовжував нею свою доповідь. Колеги-лінгвісти, переглядаючись і знизуючи плечима, губилися в здогадах: абіссинська, вавилонська, санскрит?..

Втім, усе його життя схоже на таємничий, ніким не розгаданий, не розшифрований міф. І сам Кримський був людиною-міфом — із тих, кого не спіймав цей світ. Власне, до 1918 року в нього було два зовсім різних, рівнобіжних життя, у яких існувало мовби і дві різні людини. Татарин по батькові і поляк по матері, він став знаменитим російським ученим-сходознавцем, одним із фундаторів російської орієнталістики, й одночасно був самотнім українським письменником, що вийшов далеко за межі літературних традицій свого часу. Його душа була розпанахана навпіл у прямому сенсі цього слова. Одна половина існувала в респектабельному світі російської науки, друга повнилася переконаннями найзапеклішого українського націоналіста. Великий містифікатор власної біографії, він свідомо залишив у ній, як і у своїй творчості, безліч знаків питання, до яких боялися наближатися найприскіпливіші дослідники. Так чи так, а Кримський досі не втискується в тогу класика, і, зрештою, навколо його імені утворилася якась абсолютно містична аура, об яку багато хто обпікався і необачно обпікається досі. Частка цієї аури, здається, передалася й альбому, що його пощастило роздобути Орієнталістові за кілька годин до смерті того, хто продав реліквію за безцінь. Реліквію, що зберігає ще одну велику таємницю вченого-аскета.

Чуття підказувало, що директор музею не міг нічого не знати про цей альбом. Але чому він промовчав? І навіть злякався... Звичайно, раритет могли викрасти не обов'язково в музеї. Тоді де? Швидше за все, у будинку Кримського... Цей будинок стояв за сотню метрів од музею, і через хвилину-другу Орієнталіст знов милувався екзотичною

башточкою на ньому, схожою на мінарет мечеті. На початку сімдесятих XIX століття цей особняк купив на свої гонорари начальник міського училища, викладач історії та географії, попечитель місцевих чайних Юхим Степанович Кримський — батько Агатангела. Крім шкільних підручників, він писав усілякі посібники про те, як кинути курити, як пекти бабки, як дресирувати мисливських собак, і навіть книжки під такими звабливими назвами, як «Записки провінційного ледаря» чи «Записки провінційного шалапутя».

А його син Агатангел тут-таки, в цьому будинку, напише взагалі скандальний, модерний роман «Андрій Лаговський» про вишукані взаємини між молодими чоловіками, котрі втамовують свої суперечливі почуття обіймами і поцілунками. Й оскільки в романі дуже виразна автобіографічність сюжетних ліній, з'являться серйозні підстави запідозрити автора в гомосексуальних нахилах. Ще більше здивування викликав цикл його віршів «Нечестиве кохання», де іноді важко вгадати, до якої статі належить об'єкт цієї грішної любові.

Уже в наші дев'яності роки у пресі з'являться «сенсаційні» публікації про українських класиків, запримічених у гомосексуальних і лесбійських пристрастях. Леся Українка, Ольга Кобилянська, Юрій Федькович і навіть далекий від світського життя анахорет Нечуй-Левицький... А що, Оскарові Вайлду, Соммерсету Моему, Андре Жиду (і кому там іще?) можна, а нашим зась? У цьому європейському контексті особливо переконливо вирізняється Кримський — от звідкіля і його аскетизм, і невпевненість у поводженні з жінками, і хвороблива прив'язаність до симпатичних синів Всеволода Міллера — його московського вчителя по Лазаревському інституту східних мов.

О, які пікантні аргументи щодо цього знайшов би спритний дослідник і в альбомі Кримського, де зберігаються фотографії і тих-таки братів Міллерів, і ще дуже цікавих молодиків. Чого варті самі лишень дарчі надписи хоча б милого, з повненькими губами, Жені Вадова: «Люблю за те, що ні від кого я ще не бачив стільки ласки». Або: «Дорогому другові, який відродив мене...» Тут уже прямий натяк на сексуальну ініціацію, — тим, хто прагне доказів, залишається тільки поплескати в долоні. Віктор Міллер, один із найвірогідніших

винуватців особистої драми молодого Кримського, той підписав своє фото іронічно: «Дорогому другу на добру пам'ять “па гробъ жисти”».

Чи потрібні ще аргументи для тих, хто не стояв зі свічкою? Так, потрібні. Принаймні так вважав Орієталіст, який невтомно ходив слідами свого кумира — автора «Нечестивого кохання». Адже мова йшла не про Оскара Вайлда, котрий підніс «любов, що не сміє назвати свого імені» на рівень філософії і якого, зрештою, визнав винним у мужолозтві навіть Лондонський суд. Ні, щодо Агатангела Кримського, то Орієталіст від самого початку був переконаний, що тут щось не так. Він був упевнений, що навіть «інтимні» надписи на чоловічих фотографіях — то всього лиш данина культурній традиції того часу, і сприймати їх як виливи гомосексуальних почуттів можна тільки в міру власної зіпсутості. Але головний аргумент був в іншому.

Серед вродливих жінок, що зберігають мовчання в альбомі, таких, як княгиня Гагаріна чи Софія Прове, особливу увагу Орієталіста привертало витончене, загадкове обличчя Марії Орчинської. Вона була дружиною рідного, на рік молодшого брата письменника — Юхима Кримського. І в цьому ж альбомі дивом уцілів лист молодого Агатангела, адресований Марії. Точніше, чернетка листа на шести сторінках, змережаних дрібним нервовим почерком. Однак чернетки часто бувають відвертішими за чистовики — у них залишається те, що після редагування і самоцензури відходить у небуття...

Перед Орієталістом ожила історія таємного і драматичного кохання Агатангела до братової дружини. Ожила в таких яскравих подробицях, що він відчув у роті смак «забороненої» смородини, яка пристигла колись ось у цьому саду біля будинку Кримських...

Того літа брат Юхим (вдома всі його називали Сімою), студент-філолог Московського університету, привіз до батьків на оглядини свою наречену Марію Орчинську. Гарна, розумна, з музичною освітою, Марія всім дуже сподобалася, хоча й була старша за Сіму на дев'ять років. Ніхто навіть не звернув уваги на особливу прихильність до неї Агатангела, який знав Марію ще з Москви, де також навчався в університеті. Щоправда, за плечима Агатангела вже були і Лазаревський інститут, і репутація молодого амбітного вченого, який у свої двадцять три роки знав більше десятка мов, писав статті до Енциклопедичного словника Брокгауза й Ефрона, успішно вступав

у науковій дискусії навіть з такими світилами мовознавства, як Виноградов чи Соболевський.

Був спекотний липень. Агатангел вийшов у сад і пристояв біля кущів смородини, обліплених чорними спілими ягодами. Марія усім заборонила їх зривати, бо вона, бачте, варитиме смородиновий джем. З відчиненого вікна накочувалася якась божевільна мелодія — «прекрасна господиня» поки що імпровізувала на піаніно. Агатангел жадібно вслухувався в ту мелодію навіть тоді, коли вона обірвалася.

Наступної миті він ледь не задихнувся — у вікні, з-під шелесткої сукні, майнули її високо оголені ноги, і Марія стрибнула з підвіконня майже в його обійми.

— Ви рвете мою смородину?

— Ні, ви ж заборонили...

— Заборонений плід солодкий. Беріть... — Вона зірвала китицю чорних ягід і простягнула йому. — Ви ж знаєте, чому я тут.

— Про що ви?

— Я приїхала сюди заради вас.

— Ви наречена мого брата.

Вона оскомно всміхнулася.

— І заміж я виходжу заради вас. Моє особливе почуття до Сіми виникло тільки завдяки вам.

— Хіба можна кохати відразу двох? — розгублено спитав він.

— Виходить, можна, — сказала вона чи то з докором, чи з викликом. — Я навіть Сімі зізналася, що люблю вас не менше, ніж його.

З роздушених у його руці ягід скапував фіолетовий сік.

Можливо, тільки невідступні хвороби Агатангела — астма, слабе серце, неврастенія та ще усвідомлення «нечестивості» цього кохання — не дали вибухнути несподіваному (чи закономірному) фіналу. Незабаром у Марії народиться син Борис, і його фотографії займуть перші сторінки в альбомі Кримського. 1896 року Агатангел поїде на два роки до Сирії та Лівану вивчати арабістику, але і звідти писатиме їй стримані ділові листи, намагаючись нічим не скомпрометувати Марію. Тільки вона одна зможе зрозуміти, що приховано між цих рядків: «Взавтра чи післязавтра зацвітуть помаранчі. Надсилаю кілька пуп'янків. Апельсини уже цвітуть, хоча

дерева покриті ще плодами минулого року... Вони давно вже солодкі... а потім почнуть висихати...»

А ще через п'ять років Кримський зізнається в листі до Бориса Грінченка, що коли він хворів, до нього дуже тепло поставилася братова дружина і він став дивитися на неї, як на ангела-хранителя, але водночас відчув злочинність цієї прихильності. Так він пояснює причину появи циклу віршів «Нечестиве кохання», хоча в цьому поясненні — тільки легкий натяк на правду. Натяк, який ще більше заплутує дослідників, котрі звикли сприймати всерйоз кожне слово класиків.

1921 року зовсім молодим помер Борис — син Марії та Юхима Кримських. Після цього їхній шлюб остаточно розпався, Марія Фердинандівна назавжди виїхала до Москви і перестала спілкуватися з чоловіком. Писала тільки... його братові. Запитувала, як краще переслати йому скрипку покійного Бориса, якого Агатангел Юхимович любив як рідного сина. Писала, що вони більше ніколи не побачаться, бо якби навіть випала така нагода, вона б не хотіла показатися йому на очі старою хворою жінкою. Вона за все просила в нього прощення, крім одного — не звинувачувала себе в його самотності. Він сам обрав цілібат. Він вважав шлюб згубним для людини, що пожертвувала себе науці.

Сумну прикмету простежив в альбомі Орієнталіст. На чільному місці тут були фотографії людей трагічної долі. Одні передчасно померли, інші загинули, а ті пішли з життя самохіть... Дикий фатум тут дихав смертю. Напевно, тому цей альбом, розпалюючи дедалі більшу, якусь майже хворобливу цікавість, водночас пробуджував страх. Так, він уже боявся торкатись його. Наче ця реліквія захаїла в собі лихий знак.

Самого Агатангела Кримського теж постійно переслідували передчуття близького скону і суїцидні настрої. Кістлява примара смерті щодня простягала до нього свої потворні розчепірені пальці. Ще в студентські роки він подумував, де б роздобути такий наркотик, щоб легко заснути назавжди. Але зрештою його наркотиком стала наука, насамперед орієнталістика, в яку він пішов від мирської суєти, як дervіш іде в суфійство — містичний внутрішній стан, що веде до безпосереднього спілкування з вищим світом. От звідкіля його аскетизм і зневага до плоті, східна пристрасть до алегоричної мови, де

навіть у релігійних висловах прихована еротика. Під словом «кохана» дервіші-містики часто мали на увазі прекрасного юнака, що здатний «украсти серце» швидше, ніж затуркана жінка в паранджі.

Він багато перекладав Гафіза, Хайяма, Сааді, Румі і був у захваті від цих ворожбитів любовної лірики, що з однаковим трепетом зверталися і до дівчини-газелі, і до юнака-чашника. Вони не гребували «безстатевою» інтимною поезією, іноді прямо адресували свої почуття чоловікам. Великий знавець живих і мертвих східних мов, Кримський знав достеменно, що означає ніжний пушок на щоках «коханої», до того ж стрункої, як кипарис (дерево, що належить до чоловічої символіки). Ця східна традиція, що розчулювала Кримського, наклала свій відбиток і на його вірші, які він не випадково називав екзотичними. Ось чому Орієнталіста просто бісили висновки літературознавців про гомосексуалізм автора «Нечестивого кохання». А після того, як один із них, працюючи над книгою про Кримського, знагла загинув у розквіті сил, Орієнталіст сховав «свій» альбом чимдалі з очей.

Лише через двадцять три роки після розмови з директором музею він отримав у Києві листа зі звенигородським штемпелем. Відомий краєзнавець Володимир Хоменко несподівано нагадав йому про їхню зустріч у музеї, про фотоальбом і своє мовчання. Цей альбом йому передав Микола Кримський, названий син Агатангела Юхимовича. 1972 року Звенигородський музей готувався прийняти якихось дуже високих гостей. Його директор вирішив тимчасово збагатити експозицію унікальним альбомом, у якому навіть ще не були ідентифіковані всі фотографії. Тієї ж ночі музей, не оснащений сигналізацією, пограбували. Усвідомлюючи свою провину, місцева влада, щоб уникнути неприємностей, суворо наказала мовчати...

Тоді ж, перед тим, як поїхати зі Звенигородки, Орієнталіст довго стояв на вулиці Леніна біля двоповерхового будинку з екзотичною башточкою на даху. Незважаючи на сніжну зиму, йому ввижалися кущі стиглої смородини біля вікна, що виходило в сад. Нарешті він зважився — відчинив перекошену хвіртку, підійшов до дверей, постукав. Йому довго не відчиняли, а потім на порозі з'явилася похмура стара в брудному халаті.

— Ви... Олександра Семенівна? — невпевнено запитав він.

— Я вже вісімдесят років як Олександра Семенівна!

— Я з Києва, хотів би дещо поспитати.

— Все тут давно вже розпитано, видивлено і винесено, — сердито пробурчала вона. — Нема чого заглядати!

Важко було повірити, що це і є та фатальна жінка-містифікатор, яка одружила на собі академіка Кримського вже після його смерті...

У двадцяті роки в Агатангела Юхимовича, що тоді фактично керував Академією наук України, був улюблений учень-філолог і особистий науковий секретар Микола Левченко. У Києві вони навіть жили в сусідніх квартирах на вулиці Малопідвальній, 3, а влітку разом виїжджали до Звенигородки й зупинялися саме в цьому будинку з башточкою.

1929 року одна вертихвістка, за словами того ж таки Левченка, «шльондра», народила йому, Миколі Левченку, хлопчика. Молодий учений заперечував своє батьківство навіть у суді, і невідомо, чим би все скінчилося, але тут Миколу Левченка заарештували з політичних мотивів і заслали на Соловки. Для Кримського це був тяжкий удар. Відверто демонструючи свою любов до репресованого учня, 58-літній академік доклав усіх зусиль, щоб забрати дитину собі. Він дав хлопчикові ім'я справжнього батька — Микола і своє вже прославлене прізвище — Кримський. Левченко звернувся із заслання до вчителя з письмовим проханням оберегти дитину від «усякого розтлінного впливу її матері». Він обурювався її нестерпним характером, брутальністю і навіть «небезпечною, чисто середньовічною забобонністю». Очевидно, Агатангел Юхимович, чоловік особливий у ставленні до жіночої статі (навіть за домогосподарку він тримав старого парубка), із задоволенням виконував це прохання. Важче припустити, що стало фатальним поштовхом для його улюбленого учня Миколи Левченка: вийшовши на волю в 1934 році, він повісився у своїй київській квартирі.

Через десять років, коли вже не було серед живих і «зниклого безвісти» академіка, раптом об'явилася така собі Олександра Семенівна Каштанова і назвалася матір'ю п'ятнадцятирічного Миколи Кримського. Керівництво Академії наук дозволило їй узяти з квартири Агатангела Юхимовича його особисті речі. Порпаючись у шафі, Олександра Каштанова знайшла старий паперовий пакет

і в передчутті здобичі швидко його розгорнула. На жаль, замість грошей чи коштовностей вона побачила звичайну мотузку для сушіння білизни. Була там і записка, виведена рукою Кримського: «На цій мотузці повісився Левченко Микола».

Хижа посмішка перекосила обличчя «неосвіченої, забобонної» жінки. Передчасна смерть її коханця і таємниче зникнення Кримського наштотували їй на зухвалий, здавалося б, божевільний задум. Олександра Каштанова оголошує себе дружиною Агатангела Юхимовича, майстерно входить у роль його вдови і не тільки повертає собі сина, а й стає власницею звенигородського будинку академіка. Коли місцева влада спробувала виселити Олександрі Семенівні з цієї розкішної для простих смертних оселі, вона звернулася зі скаргою до самого Хрущова уже як дружина Кримського, і їй дали спокій. Зате, увійшовши у володіння, дружина-самозванка продемонструвала тут свою неосвіченість і забобонність достоту із середньовічним розмахом. Архівом репресованого «чоловіка» вона із задоволенням розпалювала грубу. Від листів Лесі Українки до Кримського (а їх було близько двохсот) у повітці знайшли тільки окремі обривки, затоптані козами.

Орієнталіст не мав сумніву, що забобонна жінка всіма способами виганяла з чужого будинку навіть духів, наче боялася, що вони можуть повернути сюди справжнього господаря. Вона не знала, яка доля його спіткала. Напевно, її дратувала і башточка над будинком, хоча «вдові» Каштановій навряд чи було відомо, що її добудував уже сам Агатангел Юхимович і спостерігав звідтіля крізь телескоп за доленосними зірками.

До реабілітації Кримського, тобто до травня 1957 року, доля його спадщини нікого не цікавила. Названому синові Миколі дозволили отримати освіту лише у військовому училищі, і він став льотчиком-штурманом. Саме йому вдалося зберегти фотоальбом Агатангела Юхимовича, який він передав історику Володимирові Хоменку.

— Чому б вам не написати спогади про Кримського? — запитав тоді краєзнавець у Миколи. — Адже ви прожили з ним дванадцять років. Невже нічого не пам'ятаєте?

— Пам'ятаю, — відповів Микола Агатангелович. — Але немає нічого брехливішого за спогади. Вони схожі на розтягнуті некрологи.

Адже навіть про цей альбом неможливо розповісти правду. До того ж... — він довго не міг дібрати слів, — я не впевнений, чи про нього можна розповідати. Альбом зберігала моя дочка... Вона загинула в автокатастрофі. Соромно зізнатися, але я віддаю вам цю річ із почуттям полегшення. По-моєму, копірвання в чужих таємницях приносить нещастя.

У цьому переконався й Орієнталіст. До того ж, що більше він дізнавався про Кримського, то загадковішою ставала ця трагічна постать. Агатангел Юхимович, утікаючи від марнот цього світу, знаючи його нездорову цікавість до особистого життя відомих людей, свідомо розставив у своєму архіві оманливі прапорці. Він сам написав примітки до власних листів, знов-таки зі значною мірою містифікації. Під час перебування на Сході, у Бейруті, Кримський зустрів ще одну жінку — вчительку російської мови з тамтешнього дівочого пансіону «Бакурет ель-іхсан» Каменську. Як її звали? Звичайно, Марія. Після їхнього нетривалого знайомства Каменська назавжди від'їжджала з Бейрута до Росії, і Кримський, користуючись нагодою, передав через неї два чудових шарфи для «своєї» Марії. Він провів Каменську на пароплав і там, уже після третього гудка, перед самим відплиттям, раптом запитав у неї: «А ви б не вийшли за мене заміж?» — «Ви збожеволіли», — відповіла перелякана жінка.

Лист до брата Юхима, у якому Кримський розповідає про цей епізод (так, усього лиш епізод), скидається на відволікальний маневр: мовляв, у мене давно інші симпатії, а шарфи для Марії — то тільки знак поваги. Але й через тридцять років, уже літній учений, він намагається відвести від себе підозру в «нечестивому» коханні до братової. Кримський пише від третьої особи коментар до згаданого листа, де ще раз, і дуже докладно, переконує нас, що не міг забути Марію Каменську протягом усього свого життя. Те, що він не міг забути Марію, — це правда. Те, що Каменську, — брехня.

Принаймні так вважав Орієнталіст після того, як ретельно вивчив чернетку листа, що зберігається в альбомі поруч із фотографією Марії Орчинської-Кримської. І ще він був переконаний, що цю чернетку Агатангел Юхимович беріг аж ніяк не для нащадків. Для себе. І тільки через непередбачені обставини не встиг її знищити. Тому, коли краєзнавець Володимир Хоменко повідомив йому втішну звістку —

будинок Кримських викупив Інститут сходознавства і там незабаром буде відкрито окремий музей, — Орієнталіст твердо вирішив відвезти альбом у Звенигородку, але без цього листа.

Так збіглося, що й цього разу він виїхав туди в грудні — стояла така ж сніжна зима, але вже 1995 року. На автостанції він зійшов з автобуса з одним величезним пакунком під пахвою і вирішив одразу ж провідати будинок з екзотичною башточкою. Саме там справедливо і назавжди залишиться реліквія — він притискав її до себе, як живу істоту, з якою зріднився за довгі роки.

Містечко майже не змінилося, якщо не брати до уваги кілька панельних п'ятиповерхових коробок, що вирости на проспекті Шевченка. Тут досі стояла і знайома скляна забігайлівка, де колись волею випадку він придбав альбом. Змінився тільки Орієнталіст — якщо його тут хтось і впізнає, то хіба що за окулярами з такими товстими лінзами, що за ними майже не видно його неприродно великих, темних очей.

Він звернув на вулицю Леніна і на першому ж будинку на розі побачив табличку, яка свідчила, що ця вулиця тепер носить ім'я Агатангела Кримського. Агат... ангел. У перекладі з грецької це ім'я означає добрий вісник. Добрий ангел...

Якийсь несусвітній смуток підступав до горла і перехоплював подих. Він думкою перенісся в липень 1941-го, і це переміщення в часі, здається, відібрало в нього всі сили. Але він чітко побачив, як цією вулицею промчав легковий автомобіль і підкотив до будинку академіка. Двоє чоловіків у цивільному рішуче, без стуку ввійшли в незамкнені двері і побачили зодягненого по-селянському старого, який щойно повернувся з городу. Професорські окуляри з товстими лінзами видавалися якимись безглуздими на тлі цього одягу.

— Агатангел Юхимович? Збирайтеся! Нам наказано вивезти вас у Саратов. Туди вже евакуювали Академію.

— Куди вже мені! — здивувався Кримський. — Я хворий і німічний. А до того ж майже сліпий. Дні мої злічені.

— Це наказ. Ми не можемо допустити, щоб учений зі світовим ім'ям потрапив до рук фашистів. Так що покваптеся.

Він раптом усе зрозумів. Яка там евакуація! Це арешт.

Спершу його відвезли до Києва, потім до Харкова. Тут, у катівнях НКВС, почався тривалий, виснажливий допит. На відміну від більшості своїх колег, Кримський не визнав себе винним в антирадянській діяльності. Та коли йому запропонували підписати протокол допиту, він не вважав за потрібне заглиблюватися в суть фальшивого змісту. Зате не зміг стриматися в іншому — лінгвіст од Бога, Кримський, перш ніж поставити свій підпис під протоколом, ретельно виправив у ньому граматичні помилки слідчого.

Через кілька місяців, 25 січня 1942 року, він помер у кустанайській тюремній лікарні від виснаження. Мине ще півсторіччя, поки цей факт стане відомим завдяки свідченню його співкамерника Івана Гречинина, що відбував свій термін за баптизм.

Що ближче підходив Орієнталіст до будинку з башточкою, то дужче притискав до себе важкий пакунок, наче боявся, що в останню мить альбом хтось вирве з його рук.

Ось він!..

Орієнталіст застиг, приголомшений. Спершу йому здалося, що він заблуdivся, що перед ним якісь моторошні декорації чи примара з того ж сорок першого року. Тому що будинку... не було. Тільки обгорілі стіни дивилися на нього чорними дірами вибитих вікон. Пожежа цілком проковтнула другий поверх разом з башточкою, навколо валялося обвуглене каміння, чорні дерев'яні головешки, вкрита сажею бита цегла...

Він, як астматик, хапав ротом холодне, просякнуте гаром повітря, він не вірив своїм очам. У нервовому пориві зірвав із себе окуляри і наосліп кинувся до чорної пройма дверей. Окуляри випорснули з його тремтячої руки, впали на камінь і бризнули на почорнілий сніг дрібними скалками.

Демон заперечення

Тайна вечеря з Григором Тютюнником

Як же йому сказати? Як?

Ми сиділи в підвальному шинку Спілки письменників «Еней», який ось-ось мав зачинятися, часу лишалося обмаль, а мені все не повертався язик завести розмову про оту кляту «заковику», що не давала спокою цілісінький вечір. Я знав, що така балачка могла розгнівати його вкрай, що потім соромно буде глянути йому в очі, але надто великою була і спокуса. Можливо, він зрозуміє... може, щось придумає. Може...

Тютюнник того вечора був у гуморі, весело розгортав свій неповторний театр одного актора, перекривляв спілчанське начальство, однак сказав, що коли його «виженуть з літератури», то піде працювати не в театр, а попроситься до Анатолія Авдієвського в хор Вірьовки. Співатиме.

Здавалося, була слухна хвилина поділитися з ним своєю бідною, тільки ж... як? Йшлося про справу надто вже делікатну чи, ліпше сказати, каверзну. Того року видавництво «Молодь» оголосило свій черговий конкурс на кращий твір про молодого сучасника і дещо несподівано як на ті часи доручило вести цей конкурс Григорові Тютюннику. Тобто відбирати рукописи, які можуть претендувати на призові місця. Григир сумлінно перегортав гори графоманської писанини, дошукуючись живого слова, і деякі рукописи давав мені на рецензію для підробітку.

За умовами конкурсу кожен відзначений твір (бодай заохочувальною премією) «Молодь» зобов'язувалася видати окремою книжкою. І от надходив час підбивати підсумки. Тоді й викликав мене головний редактор журналу, в якому я редагував прозу і який, до речі, перед тим надрукував знамените оповідання Григора Тютюнника «Три зозулі з поклоном».

— Ти давно бачив Григора Михайловича? — спитав редактор.

— Ні. А що?

Він помовчав, прокашлявся, мугикнув, потім перескочив на інше.

— Був я в ЦК комсомолу... гм... квартира тобі не світить. Будинок вони здають, але тобі, гм, поки що ні, не виходить.

Молодіжні журнали тоді були друкованими органами Центрального комітету комсомолу, який, між іншим, розподіляв і житло для працівників преси.

Ну, що ж, знов не виходить, не світить. Це мені й так було зрозуміло. Але чому шеф спитав про Тютюнника? Григир не знав і дороги до ЦК комсомолу, а якби й знав, то ніколи б туди не пішов.

— Але є ще варіант, — сказав редактор. — Один впливовий чоловік із тієї установи подав на конкурс повість. Про ПеТеУ. Профтехучилище, знаєш, дуже актуальна тема. І якби тому чоловікові дати... премію, то він би усе вирішив з квартирою. Розумієш? Чого ж не скористатися таким моментом? Поговори з Григором Михайловичем.

— Ви що, не знаєте Тютюнника?

— Знаю... Однак... — він знову сухо прокашлявся, добираючи слів. — Може, та повістина не така вже й безнадійна. Ну, певно, що не шедевр, але ж тема яка актуальна — ПеТеУ. І тут не йдеться ж про першу чи другу премію. Хай буде третя, хай навіть заохочувальна, аби лиш... А раптом вона й так тягне на якусь відзнаку?

— Сумніваюся.

— Ну, подумай. Поговори з Тютюнником. Такого шансу більше не буде.

І от тепер я «думав». Ми вже вийшли з «Енея», проте я так і не наважився завести мову про ту «аферу». А лихий усе нашіптував: та хоч спитайся про ту повістину, може, вона й справді тягне на заохочувальну, і вовки будуть ситі, і кози цілі.

— Загляньмо ще до Ашота, — запропонував я Тютюнникові.

— Рушили.

Ашот, спритний бармен-вірменин, який тримав у своїх руках одну з київських кав'ярень, не був святою людиною, але мав одну славу рису, притаманну вірменам: коли я розмовляв із ним його рідною мовою, то Ашот так розчулювався, що не лише наливав наборг, а й міг спровадити за двері усіх клієнтів, аби не гули й не заважали

поговорити. Коли ми заходили до нього з Тютюнником, бармен, незважаючи на чергу, що товпилася біля шинквасу, вискакував нам назустріч, заподливо знімав із Григора Михайловича білого міліцейського кожуха, і якщо не було вільного столика, то швиденько виносив його десь із-за «лаштунків» або забирав у самого адміністратора Діми, добродушного єврея, зовсім не типового для такої посади. Ашот, звичайно, не читав жодного оповідання Тютюнника, але якимось чуттям угадував у ньому великого письменника і дивився на нього з такою переляканою поштивістю, ніби до кав'ярні зайшов живий Гованес Туманян.

Власне, і того вечора, сидячи за окремим столиком у напіввірменській атмосфері, ми згадували Гованеса Туманяна. Єреванський журнал «Гарун» надрукував Тютюнникове оповідання «Три плачі над Степаном», а потім надіслав йому, як уже визнаному майстрові, анкету, в якій запитував про його ставлення до вірменської літератури. Тютюнник поскаржився, що тут його знання дуже скромні. Але тій «скромності» можна було позаздрити. Він глибоко знав і відчував прозу Гованеса Туманяна, якого у нас, та й не лише у нас, згадують лише як поета.

— Яке блискуче оповідання «Гікор», — сказав він. — У світовій дитячій літературі є три найкращі оповідання: «Школяр» Тесленка, «Гікор» Туманяна і «Маленький грішник» Коцюбинського. Але «Маленький грішник» — з невеличкою натяжкою. — Він злегенька всміхнувся самими очима. — Якби я Михайлові Михайловичу переписав останній абзац.

Ось так. Ні більше, ні менше. Мабуть, Тютюнникові не подобалася оптимістична кінцівка цього трагічного оповідання, коли Дмитрик, щойно втративши матір і потрапивши до лікарні, тішить себе думкою, що не пропаде, адже світ не без добрих людей. Проте й серед «добрих людей» тяжко і страшно старцювати сироті — це на собі відчув Тютюнник, маючи за плечима одинадцять років і порожню торбинку.

Ашот подав нам коньяк вірменський, не розведений, певна річ, а тому я дедалі сміливішаю, набираюся духу і поволі, обережненько починаю здалеку. Мовляв, ось такий і такий чоловік написав повість про ПеТеУ, подав на конкурс, я її, щоправда, не читав...

— А я читав! — якось сердито каже Тютюнник, і дві глибокі складки у його міжбрів'ї стають іще глибшими. — Читав. Жодного живого слова.

Я зіщулююсь і мовчу. Якщо «жодного живого слова», то далі немає чого й город городити. Ну її к бісу, цю аферу, бо зараз так розізлю Тютюнника, що в нього вселиться демон заперечення і тоді вже взагалі ніякої розмови не вийде. Ні про що. В його оповіданні «Дядько Никін» є така дуже цікава характеристика цього вельми колоритного чоловіка: «Інколи в нього вселяється демон заперечення. Це по-моєму. А потітчиному: “О, вже його якась лиха година мордує!” Найчастіше це буває тоді, як машина не заводиться. Тоді йому нічого не скажи, бо все буде заперечувати — сердито і вперто. Стане, буває, біля воріт, зіпреться на костур і жде, доки хтось ітиме чи їхатиме повз двір. А на обличчі як написано: “Ну ж хай хтось спробує сказати мені, що небо вгорі... Зразу одбрию!”»

Ось такий демон заперечення, але, звичайно, на вищому, сказати б, філософському рівні вселявся іноді і в самого Тютюнника. У такій формі, мені здається, спрацьовував рефлекс самозахисту його оголеної і беззахисної душі. Коли він відчував у співрозмовникові фальш, лукавство, вдаваність (а таку ґандж він відчував, як кленовий листок чує морози), то наїжачувався, ставав колючим, затятим, і вже хоч би що казав йому той чоловік, Тютюнник заперечуватиме і врешті-решт таки «одбриє» його з афористичним тріумфом. Ну, приміром, хтось із улесливіших, аби здобутися на прихильність Тютюнника, наївно починає йому догоджати, піддобрюватися:

— Оце прочитав, Григоре Михайловичу, вашу повість «Климко». Ви — справжній майстер!

— Який майстер? — паленіє Тютюнник. — Де ви взяли це слово? Писати — це любити. А хіба можна майстерно любити? Скажіть, шановний, ви що, майстерно любите свою матір?

«Шановний» почувається ні в сих, ні в тих і за іншого разу, пританцьовуючи коло Тютюнника, буде обачнішим. Якщо, скажімо, мова зайде про Стефаника, то він уникатиме слова «майстерність», бо Стефаник — це любов і страждання, але Тютюнник обов'язково його переб'є:

— То майстер. Що тут багато балакать? Страх люблю майстрів!

Класичним прикладом бунту демона заперечення був один випадок, коли Григiр Тютюнник подав до секретарiату Спiлки письменникiв заяву з проханням надати йому творче вiдрядження на Донбас (край його дитячих поневiрянь) на два мiсяцi. Поки засiдав секретарiат, Тютюнник у колi друзiв, тут-таки в Спiлцi, казав похмуро: «Думаєте, вони дадуть менi вiдрядження? Еге, жди. Вони ж знають, що я не “оспiвуватиму” те, що їм треба».

Аж тут виходить iз засiдання секретар Спiлки Юрiй Збанацький i прямо до Григора:

— Вiтаю, Грицю, пiдписали тобі вiдрядження, їдь на здоров'я. Пiдеш на шахту, разом з гiрниками вугiлля покопаєш для досвiду.

— Я його туди не закопував — i вiдкопувати не збираюся,— «одбрив» Григiр.

Він аж потемнiв з лиця, опустив плечi й озирнувся до друзiв.

— Чули? На два мiсяцi з Києва висилають. Я їм тут кiсткою в горлi.

Дух цього демонiчного генiя витає у суворiй Тютюнниковiй прозi, заперечуючи все нице й потворне, все те, що викликало у ньому спротив i пекельний сум. Пекельний сум i муку, яка виморювала його сили, але живила у ньому творця.

Я не можу дивитися в його зболенi очi й мовчу. Менi соромно.

— Чому ти спитав за нього? — якось ураз насторожився Тютюнник.

— Та... Просто так.

— Не бреш! — пропiкає мене вимогливим поглядом.

— Не варто про це й говорити.

— Нi, якщо вже почав, то кажи.

І я переповiдаю йому розмову з редактором. А що тут, власне, приховувати? Хай знає, що бувають ще й такі «умови конкурсу». Я ж не прошу, аби він дав графомановi премiю.

Тютюнник довго мовчить. Він спантеличений. Але не злий. Демон заперечення ще не вселяється в нього. Тютюнник, здається, здивований чи навіть приголомшений тим, що, виявляється, може скластися ситуацiя, коли високопосадовий функцiонер залежить вiд нього. Григiр добре знає i те, що таке для людини власне житло. Сам набувся по чужих закапелках, по тiсних кутках, а путньої хати не мав до смертi. Жив iз дружиною та двома синами у двох сумiжних дрiбних комiрчинах, прохiдна правила йому i за робочий кабiнет. Бачив він

і мої наймані закутки на чужих смітниках. Однею з причин його постійного самоспалення було те, що чужу біду він сприймав чи не гостріше, як свою власну.

— Тю! — вигукує Тютюнник і додає: — Сказав я перший склад свого прізвища. Це інтер-р-ресно! Але ж немає там жодного живого слова!

— Ну, то й годі про це.

— А може... що б же його таке придумать?

— Забудьмо, — кажу я і повертаюся до Ашота. — Ахпер-джан, еркугат коньяк бер, хиндрем ¹.

Григій принципово не торкається чарки. Він думає.

— А що, коли сказати, що премію дадуть, вони тобі — ордер, а ми тоді р-р-р-аз! — і назад премію, — міркує вголос Тютюнник. — Ні, не те! А що... коли справді дати заохочувальну...

— Але ж потім треба видавати книжку.

— А ми переграємо. Скажемо, що заохотили премією до подальшої праці, а на книжку рукопис поки що не тягне, га?

— Це ж не сільський початківець... З такими хлопцями це діло не пройде.

— Справді. Не те! — погоджується Тютюнник. — От же ж і приключка. Слухай, а може, нам переписати цю сірятину наново?

— Не те! — вставляю замість Тютюника його улюблений вислів.

— А може, вони тобі хату, а ми їм...

Уже й не згадати усіх тих відчайдушних варіантів, які вимудровував того вечора Григій Тютюнник, і врешті-решт він так себе розпалив, що в нього ось-ось мав уселитися демон заперечення.

— Ніяких премій, ніяких квартир,— «самозречено» сказав я і докинув ще одне його улюблене слівце. — Баста!

Я взяв чарку і, «битий горем», вихилив її до дна.

— Немає тут ніяких варіантів! — твердо підсумував я, щоб закінчити цю прикру розмову.

Але демон заперечення вже розпростер свої крила.

— Є!!! — раптом вигукнув Тютюнник і підняв угору вказівного пальця. — Є!

Я відкрив рота і з надією витріщив на нього очі, але Тютюнник зробив таку довгу паузу, що ледве не витяг із мене жили. Він

поволеньки взяв чарку, потримав її, потім так само поволі випив, поставив на стіл і подивився мені в самісінькі зіниці.

— Вихід тут тільки один, — сказав він. — Забирай мою хату. Та й живи!

[1](#) А принеси-но, братику, ще два коньяки.

Тверда земля Олександра Сацького

«**О**сь і п'ятдесят. Навіщо люди знають, скільки їм? Думали б собі, що попереду вічність. Але ж відчуваю себе спокійним, сильним і молодим. І скільки ще попереду роботи! Оповідань — 100, повістей — 30, романів — 10. Вони готові, залишилось тільки записати», — занотував у щоденнику 16 листопада 1980 року Олександр Сацький. Він зробив цей запис у день свого п'ятдесятиріччя і ще не знав, що з отої вічності попереду в нього лишилося всього лиш п'ять років. Дуже і дуже мало для справдження таких великих творчих намірів.

Але й зроблено було вже багато. Побачили світ повісті «Назар», «Клени», «Ця тверда земля», «До людей», «Моя далека сторона», «Я родом з дитинства», інші прозові твори, які, щоправда, ішли до читача усічені, перемацані цензорами-редакторами, з котрими письменник не знаходив спільної мови до свого останнього дня. Загалом ж більше відомі кінофільми, до яких писав сценарії Олександр Сацький, хоча загал майже ніколи не знає сценаристів ба навіть найцікавіших кінокартин, як, скажімо, дітлахи не знають, хто написав для них «Червону Шапочку» чи «Попелюшку». Якщо ж ми уважно перечитаємо титри таких популярних свого часу фільмів, як «Перевірено — мін немає» («Ловчен-фільм», Югославія), «Марина», «Київська соната», «В бій ідуть лише “старики”», «Вир», «Сказання про матір» (Казахфільм), то побачимо там ім'я Олександра Сацького. Більше двох десятків дуже відомих свого часу кінофільмів...

Тільки той, хто хоч приблизно уявляє мерзенну кухню кінотворчості, може здогадуватися, скільки сил, нервів і крові віддавав письменник цій праці. «Невже це я написав усі ці сценарії і всі їх “пробив”, і оце ще живий?» — здивовано запитував себе сценарист у тому ж таки щоденнику. І далі: «Немає нічого страшнішого від бездарних людей, що поставлені керувати мистецтвом».

Та якщо, зважаючи на вагомий творчий результат, багато хто вважав, що його доля в кінематографі склалася майже щасливо, то життя Сацького-прозаїка сповнене дикого драматизму і незбагнених

парадоксів. Письменником він був од Бога. Народився 1930 року в станційному містечку Пологи Запорізької області, де жили переважно залізничники, які, за висловом Сацького, не «розмовляли, а балакали». Козацькі нащадки, вони зазнали найпотворніших деформацій колоніального життя, яке наклало відбиток не лише на мову цих людей, а й на долі, на душі, на мислення, і навіть на їхні прізвища, коли, скажімо, Черкаса записували Черкасовим, а Соцького — Сацьким. І все-таки це залізничне містечко було кровиною України і водночас витворило свій особливий колорит, своє життя, свій світ, який так любив письменник, народжений тим-таки світом, — віддавав-бо йому свої найкращі слова, найболючіші почуття, найглибинніші думи.

Споглядаючи з вікна своєї київської квартири хрещатиківський мурашник, він найчастіше говорив про Пологи, про своїх земляків, і ті побутово-комічні розповіді були такі смаковиті, що самому хотілося поїхати в Пологи і жити серед тих людей. Мріяв так розбагатіти, щоб купити всім родичам мотоцикли... Там, у Пологах, видно, водилася якась особлива пристрасть до мотоциклів. Зрештою, не обов'язково було сідати на поїзд, щоб потрапити в залізничне містечко. Досить узяти повісті Сацького, у яких світло таланту вихоплює із похмурих буднів те, чого ми, може, й не помітили б із найближчого близька. Мабуть, кожен наш край, кожна найдальша сторона рано чи пізно породжує свого письменника, аби наблизитися до всієї України, а відтак і цілого світу.

Та от дивина: автора багатьох повістей, оповідань, п'єс, кіносценаріїв не приймали до Спілки письменників України. І це в той час, коли декого обдаровували письменницьким квитком за упорядкування збірки чужих віршів «Комуністи, вперед!», за кілька статейок, перекладів, чи й так — невідомо за що. І це тоді, коли рекомендації для вступу до письменницької спілки Олександрові Сацькому дали Василь Земляк, Григій Тютюнник, Анатолій Дімаров. І це тоді, коли знаменитий і вельми авторитетний Віктор Астаф'єв писав про повісті Сацького: «Це велика література, а про велику літературу нема чого розводитися. Її треба друкувати!»

А друкувати не хотіли. Звинувачували наше письменство в провінційності, хуторянстві, сусальності, кучерявості, та як тільки

з'являвся твір суворой правди, твердого чоловічого слова — перед ним виростала стіна. І, висотавши свої нерви у київських видавництвах, деякі талановиті письменники іноді зверталися до Москви, аби побачити своїх «діток нерозумних» бодай у чужій одежині. Олександр Сацький, замість того щоб писати нові, уже готові в уяві твори, заходився у розпачі перекладати російською свої недруковані повісті. Його можна було зрозуміти: митцеві необхідне самоствердження. Тут, удома, його обминають, ховають від нього очі, а там заохочують найвідоміші, найіменитіші, і сам Андрій Тарковський пише про повість «Телячий язик»: «Це те, що висіло в повітрі років 10—15, а ти впіймав його і передав в образах ... це не відкриття, це одкровення».

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

BOOK2GO
ЕЛЕКТРОННІ КНИГИ

КУПИТИ